

УДК 159.9

В. Малюга, канд. іст. наук, с.н.с.,
С. Гришин, к.т.н.,
О. Тракалюк

Науково-методичний центр кадрової політики Міністерства оборони України, Київ

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються особливості використання поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України, обґрунтовуються та аналізуються найбільш ефективні напрямки застосування процедури опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України в сучасних умовах.

Ключові слова: поліграф, опитування з використанням поліграфа, персонал, кадрова безпека, Міністерство оборони України, Збройні Сили України, перевірка на поліграфі, скрінінг, службові розслідування.

Постановка проблеми. У житті сучасного суспільства опитування персоналу з використанням поліграфа відіграють досить специфічну, але важливу роль. Вони дозволяють підвищити ефективність заходів, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки, боротьбу з корупцією, профілактику та запобігання протиправних дій, виявлення ворожої розвідувальної агентури, розкриття кримінальних злочинів та інше. Вирішення цих завдань в умовах сьогодишнього збройного протистояння на території нашої держави має надзвичайно актуальний характер для Міністерства оборони України та Збройних Сил України.

Актуальність дослідження. На сьогодні використання поліграфа в роботі з військовослужбовцями та цивільним персоналом Міністерства оборони України та Збройних Сил України знаходиться на стадії свого становлення. В Україні фактично відсутні праці узагальнюючого характеру щодо роботи з поліграфом, а проблема його використання в Міністерстві оборони та Збройних Силах України у вітчизняному науковому середовищі взагалі ще не піднімалась, а тому потребує прискіпливої уваги з боку науковців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В цілому застосування поліграфа базується на суттєвому науково емпіричному і теоретичному підґрунті. Зокрема, в основі опитування з використанням поліграфа знаходяться сучасні методологічні положення психологічної науки, а саме теорії виявлення приховуваної інформації (П.М. Єршов, Є.А. Костандов, О.Р. Лурия, П.В. Сімонов, П. Бен-Шахер, Д. Фереди та ін.), принципи, методи, поняття психофізіології – прикладної галузі психологічної науки, що вивчає фізіологічні основи психічної діяльності і поведінки людини.

Теоретичним і практичним проблемам застосування поліграфа присвячена значна кількість робіт вітчизняних і закордонних вчених психологів, юристів: О.Р. Малхазова, С.І. Яковенко, В.І. Барко, В.А. Варламова, Ю.І. Холодного, А.Н. Обухова, В.М. Князева, А.І. Скрипникова, І.С. Зубрилова, С.Н. Зерина, С.А. Яни, О.І. Мотляха, С.В. Поповічева, Г. Берланда, Р. Фергерсона та інших.

Крім того, в Україні протягом останніх 14 років було опубліковано низку вітчизняних наукових та навчально-методичних праць стосовно застосування поліграфа в практичній та юридичній діяльності [1, 2, 3, 4]. Активно ведуться наукові розробки застосування опитування з використанням поліграфа при роботі з кадрами силових відомств [5].

Аналіз наукових праць у сфері використання поліграфа свідчить про досить докладну теоретичну та методичну розробку проблем проведення опитування з використанням поліграфа за межами України. В той же час подібні дослідження українських фахівців тільки починають активно проводитись.

Мета статті. З огляду на вищезазначене, стаття має на меті обґрунтувати найбільш ефективні напрямки застосування опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Застосування поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України регламентується наказом Міністерства оборони України від 14.04. 2015 р. № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України". Основним завданням проведення опитування є забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади в структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, а також підвищення ефективності проведення службових розслідувань у Міністерстві оборони та Збройних Силах України [6].

Згідно з цим наказом опитування персоналу Міністерства оборони та Збройних Сил України здійснюється за двома напрямками:

при підготовці кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України;

при проведенні службових розслідувань у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України [6].

Для повного розуміння проблеми використання поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України розглянемо особливості кожного з вищезазначених напрямків окремо.

Як відомо, сьогодні при прийомі на роботу (службу) завжди виникає необхідність з'ясування низки питань, пов'язаних з минулим та сучасним майбутнього співробітника, в інтересах виявлення серед кандидатів осіб, які можуть представляти для організації певну загрозу, тобто ті чи інші фактори ризику. Особливо важливим таким підхід стає при відборі кадрів для силових структур, а також відомств і підприємств, діяльність яких пов'язана з виконанням завдань стратегічного характеру і збереженням державної таємниці.

У вирішенні цього завдання, як свідчить світова практика проведення опитування з використанням

поліграфа, найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом є використання при роботі з кадрами – кандидатами на заміщення вакантних посад і працюючим персоналом так званих скрінінгів, тобто спеціальних перевірок на поліграфі, що дозволяють виявляти інформацію про обстежувану особу, яку вона з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження, встановлення факту правдивості чи неправдивості наданих нею відомостей та отримання додаткової інформації про опитуваного.

Скрінінг (від англ. "screen" – просівати, перевіряти на благонадійність) – це перевірка на поліграфі, що здійснюється з метою оптимізації відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності [7].

Як свідчить зарубіжний та вітчизняний досвід, скрінінгові випробування на поліграфі здійснюються в трьох випадках: при наймі на роботу; при періодичних (планових) перевірках працюючого персоналу; при вибіркових (позапланових) перевірках співробітників [3].

Такі опитування проводяться в основному за тестами, які обмежують біографічними відомостями та кваліфікацією кандидатів на службу і не стосуються їхнього особистого життя [8, с. 265].

На думку зарубіжних фахівців, це опитування є найбільш ефективним методом для виявлення кандидатів з високим ступенем ризику (тобто зі злочинним минулим, шкідливими звичками тощо). При цьому достовірність оцінки надійності персоналу коливається від 86 до 100% [8, с. 265].

При професійному доборі поліграф використовується в комплексі з іншими методами оцінки і доповнює їх. Особливо цінний профілактичний ефект опитування з використанням поліграфа, що спонукає до чесних відповідей кандидата, який надходить на службу, що стосуються окремих фактів його біографії, мотивації надходження на службу, шкідливих звичок і т.п. [8, с. 265].

Основними цілями проведення скрінінгових поліграфічних перевірок у процесі вирішення кадрових питань, пов'язаних із комплектуванням особового складу підрозділів Збройних Сил України, є якісний відбір, підбір і розстановка кадрів, насамперед для роботи в екстремальних умовах, підвищення ефективності діяльності підрозділів, надійності персоналу, попередження негативних явищ серед особового складу, оформлення допуску до державної таємниці та конфіденційної інформації, поновленні на службу в Збройних Силах України.

Мета періодичних і вибіркових скрінінгових випробувань персоналу на поліграфі – якомога раніше виявити порушення (невиконання або неналежне виконання службових обов'язків, одержання будь-якої неправомірної вигоди, перевищення повноважень, розголошення конфіденційної інформації, порушення етики поведінки та ін.). Виявлення таких порушень дає змогу забезпечити своєчасне реагування та мінімізувати їх наслідки. Періодичні перевірки окремих категорій працюючого персоналу проводять із заздалегідь встановленою періодичністю (для персоналу з високим ступенем ризику – не частіше одного разу на рік; із середнім ступенем ризику – не частіше одного разу на три роки; з незначним ступенем ризику – не частіше одного разу на п'ять років). Ситуативно зумовлені перевірки проводять у випадках, коли суттєво змінюються обов'язки чи відповідальність працівника (наприклад, через надання особи доступу до матеріальних носіїв секретної інформації, надання особі права розпорядження фінансовими ресурсами, призначення на керівну посаду тощо).

Вибіркові перевірки здійснюють позапланово, якщо одержано сигнали про серйозні недоліки в роботі підрозділу, порушення фінансової дисципліни, крадіжки та зловживання, а також у разі погіршення результатів роботи за основними показниками. Вибіркове тестування персоналу таких підрозділів зазвичай дає важливу нову інформацію про групи корпоративного ризику, новий погляд на ситуацію [3].

Сучасні вітчизняні науковці, які досліджували проблеми, пов'язані з використанням поліграфа для вирішення завдань кадрової роботи та добору персоналу органів внутрішніх справ України, у тому числі й керівної ланки, стверджують, що поліграф є одним з найбільш дієвих засобів зменшення кадрового ризику, пов'язаного з відбором персоналу [9, с. 54–57, 63–66, 132–135, 169–172, 215–219].

Основний аргумент на користь широкого застосування поліграфа в практиці кадрової роботи і в профілактичних заходах – це об'єктивність реєстрованих процесів і можливість за короткі терміни отримати інформацію, яку або взагалі не можливо, або дуже важко і дорого у фінансовому плані отримати традиційними засобами [10].

У той же час при прийомі на військову службу в Збройних Силах України на цей час активно використовуються переважно стандартні види відбору кандидатів: спеціальна, медична, психологічна перевірки. Однак, незважаючи на комплексність цих методів, проблема підвищення ефективності професійного відбору стоїть так само гостро, як і в інших країнах, і до теперішнього часу повністю не вирішена.

Процедура поліграфічних перевірок запроваджена у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України лише наприкінці 2015 року. Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України", використання поліграфа під час підготовки кадрових рішень щодо прийняття на військову службу за контрактом, призначення (переміщення) осіб офіцерського складу на посади номенклатури призначення Міністра оборони України, при вступі (поновленні) громадян України на державну службу та їх призначення на посади у структурні підрозділи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України може здійснюватися для отримання інформації про:

виявлення ознак приховування чи викривлення анкетних даних, окремих фактів біографії;

ознаки алкогольної залежності, вживання наркотичних та (або) психотропних речовин без призначення лікаря;

приховані мотиви прийняття (вступу) на військову (державну) службу, призначення (переміщення) на посади номенклатури призначення Міністра оборони України;

наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

вчинення об'єктом опитування протиправних дій, порушення стосовно нього кримінального провадження;

виявлення контактів з членами злочинних організацій;

виявлення участі у діяльності заборонених громадських об'єднань, членства в політичних партіях, наявності виду на проживання (іншого документа), що підтверджує право на тривале проживання на території іншої держави;

розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію [6].

Доцільно наголосити, що поліграф, як засіб забезпечення кадрової безпеки, крім вищеперерахованого, може вирішувати завдання як контролю тих, хто влаштовується, так і профілактики правопорушень за рахунок періодичних перевірок осіб, які вже працюють. Тобто, скрінінгова перевірка є також стримуючим фактором при здійсненні антисоціальних, кримінальних вчинків.

Разом з цим скрінінг дає можливість швидко виявити як позитивні, так і негативні аспекти стосунків обстежуваного за попередніми місцями роботи, при наявності конфліктних ситуацій – причини, що породили їх. Можливо уточнення етичних засад опитуваного, його ставлення до армії, особливостей поведінки під час служби. На підставі поліграфічних перевірок можливо встановити наявні міжособистісні стосунки обстежуваного як всередині колективу, так і між ним та його керівництвом.

Крім того, світова практика свідчить, що опитування з використанням поліграфа є одним з найбільш дієвих сучасних методів, спрямованих на підвищення ефективності та забезпечення своєчасності службових розслідувань. Зазначені технології неодноразово підтвердили свою доцільність і тривалий час успішно використовуються у більш ніж 75 країнах, серед яких США, Ізраїль, Великобританія, Японія, Туреччина, Бельгія, Канада, Китай, Польща, Болгарія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чорногорія, Росія, Білорусь, Молдова, країни Балтії та інші [9, с. 158, 206-207, 221; 11].

Зазначимо, що процедура службового розслідування у ЗС України передбачає застосування перш за все традиційних методів його проведення, а саме:

отримання від військовослужбовців та працівників усних чи письмових пояснень, необхідних документів, довідок, консультативних та експертних висновків;

ознайомлення і вивчення, в тому числі з виїздом на місце події, відповідних документів, у разі потреби зняття з них копій та долучення до матеріалів службового розслідування;

отримання інформації, пов'язаної із службовим розслідуванням, від юридичних і фізичних осіб з дотриманням вимог чинного законодавства на підставі запиту посадової особи, яка призначила службове розслідування [12].

Натомість, як свідчить практика проведення службових розслідувань, інформація, що міститься у цих документах, не завжди має об'єктивний характер, а тому не дозволяє повною мірою встановити всі обставини розслідуваного правопорушення, що, відповідно негативно впливає на ефективність проведення службових розслідувань та їх результати.

Накопичений досвід використання поліграфа під час проведення розслідувань дає підстави стверджувати, що застосування цього науково-технічного приладу сьогодні – практично єдина процедура роботи з ідеальними слідами відображення, підтверджена своєю ефективністю на практиці. Саме вони є ключовими у формуванні уявлення й відтворення особою інформації про подію, що відбулася, оскільки "ідеальні сліди – це реконструювання індивідом образу того чи іншого предмета (об'єкта), інформація про який зберігається в довготривалій пам'яті" [13, с. 33].

Сучасні вітчизняні дослідники проблем застосування поліграфа стверджують, що опитування з використанням поліграфа дозволяє не лише визначити найбільш перспективні напрями здійснення розслідування, виявити винних осіб і фактичні докази їх протиправних дій, але і, що не менш важливо, захистити невинних,

зняти необґрунтовані підозри та звинувачення з осіб, непричетних до вчинення події, що розслідується. Окрім цього, воно забезпечує отримання додаткової інформації, яка прямо або побічно пов'язана з розслідуванням і забезпечує можливість швидкої оцінки достовірності отриманої інформації та проведення якісного розслідування в установленний строк [14].

Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 використання поліграфа під час проведення службових розслідувань може здійснюватися "для отримання інформації про:

звужування кола ймовірно причетних осіб до події, що перевіряються;

виявлення можливості причетності об'єкта опитування до підготовки або вчинення правопорушення;

правдивість інформації, наданої об'єктом опитування; напрямки здобуття доказів про підготовку або вчинення правопорушень;

механізм і спосіб здійснення правопорушення;

підготовку до вчинення корупційних та інших протиправних дій з боку посадових осіб;

наявність боргів або фінансових зобов'язань, причетності до діянь, що передбачають юридичну відповідальність;

ознаки небезпеки, незаконних посягань, пов'язаних із виконанням об'єктом опитування посадових обов'язків; розголошення об'єктом опитування відомостей, що становлять державну таємницю, службову або конфіденційну інформацію" [6].

Звичайно, всі обставини, що встановлюються, не можуть бути оцінені з використанням поліграфа. Нагадаємо, незалежно від форми проведення, опитування з використанням поліграфа має ряд обмежень, зокрема, пов'язаних із тривалістю подібних досліджень (не більше 2–3 годин), що унеможливорює фізично перевірку всіх нюансів, що містяться у поясненнях суб'єкта. Тому перед поліграфологом повинні ставитися завдання першочергового з'ясування найважливіших, ключових аспектів пояснень особи, що перевіряється.

До предмету перевірки на поліграфі можуть бути включені пояснення будь-яких учасників службового розслідування. Однак найчастіше необхідність проведення опитування з використанням поліграфа виникає по відношенню до особи, яка скоїла правопорушення чи подію. При цьому ключовим є питання про добровільність чи обов'язковість участі особи в дослідженні.

Зазначимо, що до останнього часу домінувала думка про виняткову добровільність цієї процедури у всіх випадках [15]. Ця думка узгоджується з існуючими нормами, за якими надання пояснень під час службового розслідування є правом, а не обов'язком особи. Однак все більш вираженою і обґрунтованою стає інша позиція, за якою участь персоналу в опитуванні з використанням поліграфа під час проведення службового розслідування чи перевірки, у разі потреби, має бути обов'язковою [16].

Зрозуміло, що поліграф не в змозі вирішити всі проблеми, пов'язані з проведенням службових розслідувань, але, безперечно, він дозволяє істотно підвищити їх ефективність. При всіх позитивних моментах, необхідно враховувати, що опитування з використанням поліграфа не повинні підміняти інші традиційні методи розслідування, які дають фактичні докази. Вони мають доповнювати один одного і проводитися в комплексі. Загалом застосування поліграфа під час службових розслідувань робить дізнання більш якісним, сприяє захисту прав і свобод громадян.

Безумовно, наведений перелік напрямків використання поліграфа у Міністерстві оборони України та

Збройних Силах України не можна вважати закінченим. Життя постійно вносить свої корективи і доповнення, з'являються нові витончені способи незаконних діянь, але при вмілому використанні поліграфа завдання виявлення негативних моментів буде успішно вирішено.

Отже, з огляду на зарубіжний досвід та наявні вітчизняні здобутки, на сучасному етапі основними напрямками впровадження поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України є його використання у кадровій сфері та при проведенні службових розслідувань. Поряд з традиційними методами проведення кадрового відбору та службових розслідувань, застосування нових технологій – опитування з використанням поліграфа у роботі з особовим складом, дозволить методологічно та методично забезпечити необхідний рівень кадрової безпеки і, водночас, профілактичної роботи з персоналом.

Висновки з цього дослідження. Застосування процедури опитування з використанням поліграфа у роботі з персоналом Міністерства оборони та Збройних Сил України слід здійснювати згідно з чинними нормами права та у відповідності з вимогами, визначеними відповідним наказом Міністерства оборони України. Важливо усвідомлювати, що результати, отримані в ході опитування з використанням поліграфа, не є підставою для відмови у призначенні на посаду або звільнення з посади і не тягнуть щодо опитуваного ніяких заходів, які б порушували його законні права та свободи, проте можуть і повинні служити підставою для проведення додаткової перевірки.

Таким чином, впровадження у діяльність оборонного відомства України процедури проведення опитувань персоналу з використанням поліграфа дасть змогу підвищити якість прийняття кадрових рішень щодо військово-вслужбовців та державних службовців у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, запобігти помилкам у цьому процесі, стане запорукою позитивних змін у реформах, які вже тривають.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому матеріали статті мають сприяти вдосконаленню системи організації та проведення процедури опитування з використанням поліграфа персоналу Міністерства оборони та Збройних Сил України.

В. Малюга, канд. ист. наук, с.н.с.,

С. Гришин, к.т.н.,

О. Тракалюк

Научно-методический центр кадровой политики Министерства обороны Украины, Киев

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛИГРАФА В МИНИСТЕРСТВЕ ОБОРОНЫ УКРАИНЫ И ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

В статье освещаются особенности использования полиграфа в Министерстве обороны и Вооруженных Силах Украины, обосновываются и анализируются наиболее эффективные направления применения процедуры опроса персонала с использованием полиграфа в Министерстве обороны и Вооруженных Силах Украины в современных условиях.

Ключевые слова: полиграф, опрос с использованием полиграфа, персонал, кадровая безопасность, Министерство обороны Украины, Вооруженные Силы Украины, проверка на полиграфе, скрининг, служебные расследования.

V. Maliuha, PhD in History, Senior Researcher,

S. Hryshyn, PhD in Technical Sciences,

O. Trakaliuk

Scientific and Methodological Centre for Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv

BASIC AREAS OF THE POLYGRAPH USE IN THE MINISTRY OF DEFENSE AND THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article highlights the features of the polygraph use in the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine. The most effective areas of application of personnel survey using the polygraph in the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine in modern conditions have been justified and analyzed.

Key words: Polygraph, survey with the use of polygraph, personnel, personnel security, Ministry of Defense of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, polygraph testing, screening, official investigations.

Список використаних джерел

1. Барко В.І. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник [В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін, Д.І. Нікіфорчук, П.П. Підюков]. – К. : Київський юридичний інститут, 2005. – 244 с.
2. Делікатний С.К. Використання поліграфа в діяльності органів внутрішніх справ: [навчально-методичний посібник] / Делікатний С.К., Половнікова Ж.Ю. – К., 2001. – 109 с.
3. Мотлях О.І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування: [монографія] / О.І. Мотлях. – К. : Освіта України, 2012. – 394 с.
4. Мотлях О.І., Усіков І.П. Практика призначення та проведення судових психофізіологічних експертиз й експертних досліджень із використанням комп'ютерного поліграфа (методичні та практичні рекомендації): посібник / О.І. Мотлях, І.П. Усіков. – К. : Освіта України, 2015. – 210 с.
5. Морозова Т.Р. Використання комп'ютерних поліграфів у кадровій роботі органів і підрозділів внутрішніх справ України: навч.-метод. посіб. / Т.Р. Морозова, І.О. Моцонелідзе, Д.З. Моцонелідзе; за ред. І.П. Красюка. – К.: Атіка, 2006. – 120 с.
6. Наказ Міністерства оборони України від 14 квітня 2015 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України".
7. Князев В., Варламов Г. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / В. Князев, Г. Варламов. – М. : «Принт-Центр», 2012. – 859 с.
8. Варламов В.А. Детектор лжи. 2-е изд. – М. : ПЕР СЭПресс, 2012. – 352 с.
9. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.
10. Український поліграфологічний журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpolygraph.org>.
11. Мовчан Д.А. Питання імплементації в Україні зарубіжних підходів до нормативно-правового регулювання застосування поліграфа у процесі розкриття та розслідування злочинів / Д.А. Мовчан // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 5. – С. 256–262.
12. Наказ Міністра оборони України від 15.03.2004 № 82 "Про затвердження Інструкції про порядок проведення службового розслідування у Збройних Силах України" (із змінами).
13. Салтєвський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): [навч. посіб.] / М.В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
14. Рогатюк І.В. Кримінально-процесуальне закріплення використання поліграфа (детектора брехні) у слідчій практиці [Електронний ресурс] / І.В. Рогатюк – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../ogirbis_64.exe?
15. Мягких Н.И. Правовые и методические аспекты использования полиграфических приборов в кадровой работе / Н.И. Мягких // Вестник МВД России. – 2004. – № 4. – С. 27.
16. Холодный Ю. Правовые аспекты применения полиграфа при работе с кадрами / Ю. Холодный // Политика. – 2005. – № 7. – С. 9–10.

Надійшла до редколегії 16.12.2016